

A „társadalmi cselekvés elmélete” és a marxizmus

N. NOVIKOV

A mai nyugati szociológiában hagyománnyá vált, hogy a „társadalmi cselekvés” problémáit a szociológia általános elmélete, a „tisztá elmélet” határain belül vizsgálják. Ezzel kapcsolatban meglehetősen sok vád éri a „társadalmi cselekvés” iskoláját, s mindenekelőtt T. Parsonst, sémájának és általános megközelítésmódjának rendkívül absztrakt, elvont jellege miatt. Nyilvánvalóan értelmetlen dolog azonban azzal vádolni egy elméletet, hogy „túlzottan” elméleties. A társadalmi folyamatok és jelenségek analízise általános elveinek meghatározása, a kutatások általános metodológiai beállítottságának kidolgozása szükségszerűen megköveteli a társadalomról való ismeretek magas szintű általánosításait, s a legelvontabb kategóriák használatát. A kérdés „csak” az: *helyes-e az elmélet, vagyis — ami ugyanezt jelenti —: megmagyarázható-e az általa nyújtott alapon a tanulmányozott jelenségek természeté, feltárhatók-e azok a törvényszerűségek, amelyeknek e jelenségek alá vannak vetve.*

Jelen cikknek az a célja, hogy felvázolja a marxizmus módszertani követelményeit a „társadalmi cselekvés” problémáinak vizsgálata terén. Nagyon fontos ezzel kapcsolatban, hogy tisztázzuk: mi a lényege azoknak az eltéréseknek, amelyek egyrészt a marxizmus álláspontja, másrészt a T. Parsons, E. Shils és mások által képviselt „társadalmi cselekvés elméletének” álláspontja közt fennállnak.¹

Nem véletlen, hogy a *társadalmi cselekvés* kifejezést idézőjelben használjuk. Hiszen a valóságos „társadalmi cselekvés”-ről alkotott elképzelés, sőt az is, hogy mely tényeket és folyamatokat választunk ki és definiálunk „társadalmi cselekvés”-ként — mindez már az egyik vagy másik szociológiai elmélet általános módszertani előfeltevéseiből következik. Ezen előfeltevések különböző volta a marxizmusban, illetve a „cselekvés elméletében” — amint ezt Parsons iskolája képviseli — elkerülhetetlenül abban jut kifejezésre, hogy különbözők a társadalmi valóságnak azok a szférái, amelyeket Parsons a „társadalmi cselekvés” körébe, illetve a marxizmus a „társadalmi cselekvés”-sel leginkább analóg fogalmak körébe tartozónak tekint.

A „társadalmi cselekvés”-sel leginkább analóg fogalmaknak a *társadalmi mozgalom* és a *társadalmi tevékenység* kategóriákat tekintem.

A társadalmi (vallási, forradalmi, migrációs stb.) mozgalmakról szóló tanítások nem képezik a marxizmus valamilyen külön, speciális fejezetét.

¹ A „cselekvés elméletén” azt értjük, ahogyan ez a következő művekben kifejtést nyert: T. Parsons: „The Structure of Social Action”, 1937.; T. Parsons: „The Social system”, 1952.; „Toward a general Theory of Action”, edited by T. Parsons and E. Shils, 1951.

A társadalmi mozgalmak problémáit a marxizmus különböző összefüggésekben és különböző kontextusokban — az osztályharc, a társadalom gazdasági életének folyamatai, a politikai fejlődés stb. elemzése során — vizsgálja.

A fő módszertani elv, amelynek alapján a marxista szociológiában a társadalmi mozgalmak kutatása folyik, az a követelmény, hogy e mozgalmakat *az adott társadalom társadalmi viszonyainak rendszerében elfoglalt helyükkel összefüggésben* kell tanulmányozni. Ez az elv mindenekelőtt azt jelenti, hogy a társadalmi mozgalmak megértéséhez a résztvevők céljának konstatálása önmagában nem elegendő. Például — ha a múltat tesszük vizsgálat tárgyává — a középkor paraszti vallási mozgalmainak megértéséhez nem elég programjukat megállapítani; meg kell még érteni e mozgalmakat mint a feudális társadalom gazdasági és politikai struktúráját bomlasztó erők érvényesülésének mozzanatait. Csak ez teszi számunkra lehetővé, hogy az akkori idők vallási jelszavaiból „kiolvashassuk” a hűbéri rendszer megsemmisítésére irányuló követelést. Annak a kérdésnek a tisztázására is csak az ilyen megközelítésmód nyújt lehetőséget, hogy mik az okai egyes társadalmi mozgalmak sikerének, illetőleg kudarcának. Ha egy társadalmi mozgalomban egyszerűen csak résztvevőinek tudatos szándékait konstatáljuk, ebből még nem tudjuk meghatározni sikerének illetve kudarcának eshetőségeit. Ehhez szükséges az is, hogy e társadalmi mozgalmakat társadalmi erőként fogjuk fel, a társadalom gazdasági és politikai életében végbemenő folyamatok elemeként, ha az első pillantásra, közvetlenül úgy tűnik is, hogy e folyamatokkal az adott mozgalom nincs is összefüggésben.

Ha most már meg akarjuk fogalmazni azt az általános módszertani elvet, amely nézetünk szerint alapja a társadalmi mozgalmak gyökerei és szélesebb társadalmi jelentősége feltárásának, úgy ez a következőképpen hangzik: az analízist feltétlenül olyan szinten kell folytatni, amelyen világossá válik, hogy a cselekvő egyének meghatározott tudatos céljai, szándékai a tudatuktól független tényezőktől függenek.

Ebből a szempontból a leírás lehető legrosszabb módszere az a nyugati szociológiában elterjedt nézet, hogy az olyan jelenségek, mint pl. a forradalmak és a háborúk, a társadalmon belüli érték-dezintegráció termékének tekintendők (R. MacIver, P. Szorokin). Az természetesen igaz, hogy a szemben álló barrikádok mögött különböző meggyőződésű emberek harcolnak. A forradalmi korszakok ideológiai kollízióinak leírását a végtelenségig részletezhetjük. De a kollíziók meglétének konstatálása még nem jelenti a forradalom magyarázatát. E kollíziók csak visszatükröződései — bonyolult s távolról sem mindig adekvát visszatükröződései — az adott társadalom osztályai közötti valóságos viszonyoknak; olyan gazdasági és politikai viszonyoknak, amelyek távolról sem ez osztályok tagjainak „akaratából” jöttek létre.

Ha a pusztán a társadalom tagjainak tudatára kiterjesztett vizsgálat nem is magyarázza meg a széles társadalmi mozgalmak lényegét és okait, talán elégségesnek bizonyul az egyének társadalmi tevékenységének magyarázatára?

Társadalmi tevékenységnek azokat a valóságos tevékenységformákat tekintjük, amelyeket az individuum a társadalomban végez. Ilyen a termelő, a politikai, a művelődési tevékenység stb.

Ebben az összefüggésben részletesebben ki kell térnünk a „társadalmi cselekvés” iskolájának tulajdonképpeni programjára, amelyben egy arra irányuló következetes kísérlettel találjuk magunkat szemben, hogy az emberi

tevékenység, az emberek közti viszonyok szociológiai analízisének minden problémáját az emberek tudatának analízisére vezessék vissza.

Parsons, a „cselekvés vonatkozási körét” (frame of reference of action) meghatározva, többször is írja, hogy a „cselekvés” határai: általában a „társadalmi viselkedés” határai. Természetesen ez az utalás önmagában még mit sem mond arról, hogy voltaképpen mit tanulmányoz a társadalomban a „társadalmi cselekvés elmélete”. Minden egyéni tevékenység egyben viselkedés is (az államfő is, a kishivatalnoké is). A lényeges itt az, hogy Parsons a „cselekvés (viselkedés)” fogalomban a viselkedést elméletileg úgy „preparálja”, hogy e fogalom valójában csak a cselekvő egyén tudatformáit foglalja magában: az indítékokat, az orientációt, az értékeket, a normákat, a célokat. Maga az egyén a „cselekvés elméleté”-ben nem más, mint orientációk pusztá-összegeződése.

Parsons a közlést (kommunikációt) tekinti a társadalmi folyamat és a társadalmi viszonyok lényegének. Ez a gondolat természetesen nem tőle ered — vörös fonalként húzódik végig Znaniecki, W. Thomas, G. H. Mead, Park s más európai és amerikai szociológusok munkáiban. Parsons és követőinek munkái csupán logikailag végig vitték e tételt. A „cselekvés vonatkozási köre” mindenekelőtt az úgynevezett „várakozások komplementaritása” (complementarity of expectations) elvén alapul: a cselekvő személynek várakozásai vannak arra nézve: milyen várakozásai vannak az ő várakozásaira vonatkozólag a másik cselekvő személynek. Ez az elv „a szituáció meghatározásának” következetesen végigvitt elvéhez kapcsolódik; a „társadalmi cselekvés elmélete” a külvilág minden tényezőjét és jelenségét olyannak tekinti, amilyenek ezek — a cselekvő személy szemszögéből. A „társadalmi cselekvés elméletének” ezt az „úgynevezett szubjektívizmusát” nem szünteti meg Parsonsnak az a legutóbbi megszorítása sem, amelyet a „Social system”-ben tett, hogy ti. itt a tárgyaknak — mint a kultúra jelenségeinek — csak szimbolikus jelentéséről van szó. A szubjektívizmus lényege továbbra is megmaradt, a társadalmi valóság tényezői csak annyiban gyakorolnak hatást az emberek életútjára és tevékenységére, amennyiben az embereknek azokról (ti. e tényezőkről) alkotott elképzeléseiként (értékeként), azaz teljesen az individuális tudat szférájában léteznek. Az, hogy Parsons a „cselekvés” összes kategóriáját a „kölcsonös cselekvés” kontextusban elemzi, csak ezt a szubjektívizmust „rendszeri”: a cselekvő személyeknek („ennek” és „a másiknak”) a viszonyait csak egymásról való elképzeléseik összefüggésében vizsgálja.

Fontos kérdés vetődik itt fel: de hiszen az embert tényleg minden tevékenységében a tudata hajtja, célokat tűz ki maga elé, s a környező emberekről és dolgokról való elképzeléseiből indul ki. A biológiai mechanizmusok nem játszanak lényeges szerepet az ember tevékenységében. Mindez igaz. Van azonban a problémának egy másik aspektusa is. Az ugyanis, hogy az emberek tudatos tevékenységük folyamatában olyan viszonyok között vannak kezdettől fogva, s közé kerülnek fokozatosan, amelyek függetlenek e viszonyokra vonatkozó elképzeléseiktől. Nehéz lenne tagadni ilyen viszonyok létezését. A munkás függetlenül attól, hogy „jó főnöknek” vagy „gonosz kapitalistának” képzele-e gazdáját, bérmunkás, és a tudatában élő értékek csupán e helyzetének visszatükröződései. A „szürke flanelöltönyös ember”, akár abban a hitben él, hogy ő szabad vállalkozó, akár egyszerűen lelkiismeretes hivatalnoknak tartja magát, eme elképzeléseitől függetlenül a korporációk (monopóliumok) bürokratikus rendszerének eleme, és éppen ez a tény határozza meg mindazokat

a célokat és várakozásokat, amelyek a tudatában élnek. Szándékosan hoztunk fel olyan példákat, amelyekben a társadalmi struktúrák egy és ugyanazon helyén álló individuumok tudatában élő értékek különbözők. Ez a különféleség — a szélesebb, általános típusok kétségtelen megléte mellett — szintén nem magyarázható mással, mint azzal, hogy az adott egyének helyzete bizonyos változatokat képvisel a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt közös helyük határain belül. Ez az „egyén *helye* a társadalmi struktúrában” — nem pedig „status”-a, vagyis összegyűjtése a környező emberek által, hanem az emberek bizonyos csoportjához (osztály, réteg) való tartozása, amely csoportok mindenekelőtt a termelőeszközökhöz való (tulajdonosi, illetve nem-tulajdonosi) viszonyuk és a termelés rendszerében elfoglalt helyük tekintetében különbözőnek egymástól.

Az emberek valóságos tevékenységének megértéséhez teljességgel elégtelen az, amit a „cselekvés elmélete” tesz, hogy ti. a tevékenységnek a társadalomban való funkcionális jelentősége gyanánt arra mutat rá, hogy az egyéntől a környező emberek *elvárnak* egy bizonyos tevékenység-formát. Vagy talán érthetővé válik-e már az adott társadalom elemeként a *businessman* tevékenysége — midőn pl. tönkretéve a kisvállalkozókat, dömpinget szervez — azzal, ha rámutatunk arra, hogy sok olyan ember van, aki ugyanígy lép fel az adott esetben? Az ilyen megközelítésmód lapos ténymegállapításon kívül semmit sem nyújt. Az ilyen és ehhez hasonló tevékenység magyarázata csak akkor lesz lehetséges, ha ezt a kérdést tesszük fel: melyek azok, az adott egyén hangulataitól és érzelmeitől független körülmények, amelyek a tevékenység *conditio sine qua non*-jai. Ilyennek bizonyul elsősorban az adott egyén mint vállalkozó társadalmi helyzete, s a többi vállalkozóval szemben fennálló konkurenciaviszonyok, amelyekbe kikerülhetetlenül bele kell elegendnie, amennyiben az adott helyet foglalja el a társadalmi struktúrában. Az ilyen megközelítésmód esetén táru fel az individuumok tényleges, valóságos kapcsolata a társadalomban, tevékenységük nemei, fajai szerint. E kapcsolat minden egyes egyéni cselekvésnek a társadalomba mint egységes rendszerbe való bekapcsolódását jelenti.

Az individuumok közötti ilyen kapcsolatra és adott tevékenységformájuk szükségszerű voltára sem derül fény, ha — miként a „cselekvés elmélete” teszi — arra szorítkozunk, hogy megállapítsuk az individuális értékeknek a kollektív normákkal való összhangjának mechanizmusát. A valóságban, mint ismeretes, a konkurenciaviszonyokba nemcsak a *laissez faire* hívei sodródnak bele, hanem az össznemzeti tervezés tudatos hívei is. Ez utóbbiak nyilvánvalóan „*rakényszerülnek*” e tevékenységre, a társadalmi mechanizmusba való e „*bekapcsolódásra*”, annak ellenére, hogy tevékenységük egyáltalán nincs összhangban („*csoport*”-) értékeikkel.

Van a szociológiának egy olyan problémaköre, amelyben különösen nyilvánvaló, hogy a problémák megoldásához feltétlenül szükséges az individuumok — erre vonatkozó elképzeléseiktől független — társadalmi helyzetének figyelembevétele csakúgy, mint a közöttük fennálló viszonyoké, amelyek alakulása nem függ az individuumoknak a „*kellő*”-ról, a „*normatív*”-ról való elképzeléseitől.

Ez a kör — az egyén *tudatára* mint a viselkedés tényezőjére vonatkozó problémák köre: a tudatformák — értékek, orientációk, indítékok, normák, várakozások stb. — természetének és dinamizmusának kérdése. A marxizmus egyáltalán nem tagadja azt a banális ténytet, hogy az egyén a tudatának tevé-

kenysége alapján hajtja végre a cselekedeteit. A probléma ott van, hogy maguk a tudatformák s következőleg a viselkedés alakulása sem magyarázható meg, ha a (jóllehet: kollektív, csoport-) tudat területére korlátozzuk a vizsgálatot. Lehetetlen pl. az individuális értékek dinamizmusának gyökeréig hatolni, ha csak azt állapítjuk meg, hogy az egyén elfogadja az új kollektív értékeket. Kérdésfeltevésünk csak abban az esetben irányul az egyéni tudat mozgásfolyamatának okára, ha ezt a problémát vetjük fel: milyen, az egyén tudatától független körülmények következménye az, hogy az egyén ezeket az új kollektív értékeket elfogadja?

Az embernek a valósághoz való tudatos viszonyát mindig az általa végzett valóságos tevékenység alakítja; tudati típusának és tudati formáinak specifikuma társadalmi helyzetének specifikumából, illetve — konkrétan — az individuum társadalombeli tevékenysége funkcionális jelentőségének specifikumából, az általa megoldandó feladatok specifikumából fakad. Bizonyos tudatformáknak csoport- vagy kollektív normává való kiemelődése és megszilárdulása mindig azt jelenti, hogy ez a tudatforma feltétlenül szükséges azoknak a feladatoknak a teljesítéséhez, amelyeket az illető csoporthoz való tartozás állít az egyén elé. A mindennapi életben ezek a feladatok természetesen az individuum kötelességeinek, illetve jogainak formáját öltik magukra. Nézetünk szerint csakis az individuális értékek és a kollektív (csoport-) normák összefüggésének ilyen felfogása alapján érthetjük meg az individuális értékek változásfolyamatának társadalmi lényegét. Az egyéni értékek nem egyszerűen azért pusztulnak el s lépnek mások a helyükbe, mert az egyén az új kollektív normát fogadja el; azért fogadja el ezt, mert változik valóságos társadalmi helyzete, s ezzel együtt változnak az előtte álló feladatok is (munkájában, családjában, élettevékenységében általában). A viselkedés elmélete csak mindegy tényszerű figyelembevételével alkothat helyes koncepciót a viselkedés olyan tényezőjéről, mint a tudat.

Jellemzők azok az eredmények, amelyekre a „tudatot a tudatból” megmagyarázni próbálkozó Parsons „cselekvés-elmélete” jut.

Mint ismeretes, Parsons és Shils az orientáció-típusoknak egy egész sor sémáját adják meg. De soha nem elemzik az okait annak, hogy az individumnál miért éppen ilyen vagy olyan orientáció-típus jelentkezik. Szélső esetben — mikor az értékekről van szó — annak a ténynek a konstatálása lép fel magyarázat gyanánt, amelyet magát is az adott összefüggésben kellene megmagyarázni, ti. az individuális értékek alárendelődését a kollektív normáknak. Az orientációk alaptípusai azonban a cselekvés elméletében mindig — és principiálisan — „adatok”-ként, „független változók” minőségében lépnek fel. Ugyanez vonatkozik az ismert öt dichotomiára — az orientáció-módok Parsons által kidolgozott alternatív sémarendszerére (a parsonsi „pattern variables”-re) is.

Végeredményben ez az álláspont azt jelenti, hogy a viselkedést úgy állítják be, mint az individuum valamiféle „szubsztanciális”, eleve meglévő, „természetéhez tartozó” hajlamainak és beállítottságainak „megnyilvánulását”. A „társadalmi környezet” ezeknek az „eleve adott” hajlamoknak csupán bizonyos formát ad.

Nem szükséges bizonygatni, hogy ez a megközelítésmód magyarázat nélkül hagyja a legsúlyosabb problémákat. Ezen álláspont alapján pl. teljességgel lehetetlen a viselkedés tudományos előrelátása. Hiszen a hajlam mindig csak az után állapítható meg, miután már megnyilvánult a viselkedésben, azaz éppen abban, amit előre kellene látni. Az „ösztonelmélet” fogyatékoságai

egyébként túlságosan világosan láthatók és általánosan elismertek ahhoz, semhogy itt elemeznünk kelljen őket. Maga Parsons is — akárcsak a vele együttműködő szociológusok bármelyike — elég nagy teret szentel a szociológiai „ösztönelmélet” és „pszichologizmus” bírálatának. Annál jellemzőbb szimptoma azonban nézetünk szerint az, hogy viselkedés-elméletében olyan álláspontra jut, amely úgy hasonlít az általa elvetett „klasszikus” „ösztön-elméletre”, mint egyik tojás a másikra. Bár ezt az álláspontot a társadalomtudomány már régen leküzdötte, s a pszichológusok és a szociológusok között már alig akadunk nyílt védelmezőire, mégis logikusan következik „a cselekvés vonatkozási köré”-ből, amely a „cselekvés” és okai kutatását a tudati jelenségek analízisére korlátozza.

Ha most összegezni akarjuk az eddig kifejtetteket, megállapíthatjuk, hogy a társadalmi tevékenység tudományos elemzéséhez a társadalmi valóság következő három elemének analízise szükséges feltétlenül: az egyén — erre vonatkozó elképzeléseitől függetlenül elfoglalt — társadalmi helyzete mint kiindulópont; az egyén tudatformái mint az előbbi származéka; az egyén tevékenysége (tág értelemben véve, ide értve lelki tevékenységét is) mint tudata megnyilvánulásának egységes szférája. Ez a három alkotóelem (a maga konkrét, tényszerű formájában) képezi a társadalmi valóságnak azt a különös szféráját, amely a társadalmi tevékenység fogalmában tükröződik.

Ama módszertani elvnek — hogy az emberek tudatos céljainak és szándékainak meglétét magát kell, mégpedig az egyes individuumok tudatából független tényezők bevonásával megmagyarázni — következetes végigvitelét jelenti az, hogy a marxizmus az egyének társadalmi tevékenységének forrását végső fokon nem individuális tudatukban látja, hanem annak a társadalmi csoportnak közös tevékenység-irányában, amelyhez az egyén tartozik. Hamis mindenfajta olyan próbálkozás, amely a társadalmi tevékenység lényegét kizárólag a individuumok pszichikai életének mechanizmusával magyarázza. Minden egyes individuum meghatározott társadalmi réteg, osztály, csoport *perszonalifikálódása*, társadalmi tevékenysége pedig e réteg, osztály, csoport társadalmi funkciójának *perszonalifikálódása*.

E társadalmi csoportok, osztályok — mint egészek — jellemvonásaiban, valóságos társadalmi funkcióik természetében kell végső fokon keresni az egyes individuumok társadalmi tevékenységének lényegi forrásait és vonásait is.

Ez az a néhány általános módszertani követelmény, amely feltétlenül szükséges alapja a társadalmi tevékenység és a társadalmi mozgalmak tudományos elméletének.

ТЕОРИЯ «СОЦИАЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ» И МАРКСИЗМ

Н. Новиков

Критикуя «теорию социального действия» Т. Парсонса, автор характеризует главные методические требования марксистской социологии в области исследования «социального действия» — общественных движений и прежде всего индивидуального социального действия.

Анализируя основные принципы и категории системы Т. Парсонса («референтативная область действия», «комплементарность ожиданий», «определение ситуации»), автор показывает, что их сущность заключается в сведении человеческой деятельности и всех проблем, возникающих при социологическом анализе отношений между людьми, к (индивидуальному и групповому) сознанию. Марксизм, — не оспаривая непосредственную направляющую роль сознания (и тем самым и форм сознания: мотиваций, целей, норм, ценностей) в деятельности человека, — указывает на то, что независимое от сознания общественное положение человека, его принадлежность к определенной группе (классу, слою) определяют общественную деятельность индивидов с одной стороны непосредственно (вроде внешнего принуждения несмотря на их индивидуальные или групповые интересы) а, с другой стороны, посредственно — через разные формы сознания.

Соблюдение объективных детерминирующих факторов, — общественных отношений или же общественной ситуации — является весьма важным особенно в области явлений сознания, при раскрытии природы и динамики индивидуальных и коллективных форм сознания. Отрицание этой зависимости, и объяснение сознания из самого сознания — как на это указывает автор в связи с «теорией поведения» Парсонса — с необходимостью ведет Парсонса к непризнанному принятию социологического инструктивизма, критикуемого им самим.

THE STRUCTURE OF SOCIAL ACTION AND MARXISM

by N. Novikov

In his criticism of Parsons' theory the author summarizes the main methodological requirements of Marxian sociology concerning the research on social action, movements and especially the individual's social activity.

In his analysis of the basic principles and categories of T. Parsons' system, such as the "frame of reference of action", the "complementarity of expectations", the "determination of situation", N. Novikov points out the essence of Parsons' view. This is that in his analysis of human activity and interrelation Parsons finds the root of all sociological problems in human (individual and group) consciousness. Without doubting the immediate orienting role of consciousness and of its forms (motivations, goals, norms, values) Marxism holds that social situation — independent of man's consciousness — and membership in a certain group (class or social strata) determines the social activity of an individual. This may be brought about directly by a sort of external force, opposite to individual or group values and in an indirect way precisely through the various forms of consciousness.

In the realms of conscious phenomena it is especially important to consider the objective determining factors, social relations or situations when attempting to disclose the nature and dynamism of the individual and collective forms of consciousness. The writer proves in his criticism of Parsons' theory of behaviourism that Parsons, by overlooking these interconnections and explaining consciousness through consciousness, unadmittedly accepted the sociological instructivism he criticized.